

JUGOSLAVENSKA SVAKIDAŠNJICA: ŽIVOT S ONU STRANU CARSTVA NUŽNOSTI

Everyday Living in Yugoslavia: A Life beyond the Realm of Necessity

APSTRAKT: *U tekstu se razmatra životni standard svakidašnjeg i prosječnog „tubitka“ u Jugoslaviji. Autor je za razmatranje odabrao one studije i članke koji ukazuju na visok stupanj životnog standarda kojeg su građani Jugoslavije uživali. Obzirom da je tekst pisan kao pogled unatrag iz perspektive jednog kvalitativno drugačijeg ekonomskog, društvenog i političkog uređenja, u centar razmatranja kao pokazatelje visokog životnog standarda, koji su danas reklo bi se, postali stvar luksuza, stavljani su potrošnja, stanovanje, široko dostupna mogućnost odlaska na more, jednom riječju jugoslavenska svakidašnjica. Također, autor će pokušati kroz odabrane teme pokazati i izvjestan stupanj demokratičnosti unutar sustava, a što je amblematsko obilježje jugoslavenskog socijalizma. Jugonostalgiju, pojam koji se često vezuje uz prisjećanje na život u Jugoslaviji, stoga treba shvatiti ne kao romantičnu tlapnju već kao projektiranje nekadašnjeg društvenog uređenja, iz perspektive kapitalizma, odnosno usporedbe nekada-sada.*

KLJUČNE RIJEČI: Jugoslavija, turizam, životni standard, svakidašnjica, potrošnja, konzumerizam, socijalizam, stanovanje

ABSTRACT: *In the text author discusses the living standard of the daily and averaged Dasein living in Yugoslavia. Given that the article is written in a form of retrospective gaze from the perspective of a completely different economic, social and political regime the emphasis is put on those indicators that testify to the high living standards: consumption, housing and the availability to spend summer vacations in the sea resorts. These indicators are considered to be part of luxury from contemporary perspective. Through selected topics the author will also attempt to demonstrate a certain level of democracy within socialism which was also the emblematic feature of Yugoslavia's socialism. Jugonostalgia, a term often associated with remembering life in Yugoslavia, should therefore be understood not as a romantic repentance, but as a projection of former social organization from the perspective of capitalist societies, in other words as the comparison of then and now.*

KEY WORDS: Yugoslavia, tourism, living standard, everyday living, consumption, consumerism, socialism, housing

Uvod²

Premda je prošlo skoro trideset godina od raspada Jugoslavije, sjećanje na nju itekako je živo posebno u onim generacijama koje su imale iskustvo kako života u Jugoslaviji, tako i života nakon nje u novonastalim državama. Sjećanje na Jugoslaviju, odnosno primjerenije rečeno na svakidašnji život u njoj prisutno je na dvije razine: internoj razini individualnog (pri)sjećanja i iskustva, te eksternoj razini kroz materijalnu ostavštinu: spomenike, nazive ulica, biste, skulpture, predmete iz svakidašnjeg života izložene u muzejskim prostorima kao prostorima heterotopije. Potonja, materijalna i spomenička ostavština Jugoslavije polako blijedi, a tome doprinose i tendencije povijesnog revizionizma u smislu „čišćenja“ prostora sjećanja kao prisutnih podsjetnika.³ Takva pojava kojom se opisuje suprotstavljanje, negiranje i omalovažavanje antifašističke borbe i svega što je iz nje proizašlo može se nazvati „anti-antifašizam“.⁴ Sagledano iz neomarksističke perspektive „anti-antifašizam“ se može tumačiti pokušajem

- 2 Zahvaljujem se uredniku časopisa *Sociologija* prof. dr. Slobodanu Cvejiću na iznijetim sugestijama prilikom same predaje rada. Također, posebno se zahvaljujem anonimnim recenzenticama/recenzentima što su mi ukazali na mjesta u tekstu koja je bilo potrebno doraditi. Nastojao sam na za to prikladnim mjestima u tekstu uvažiti sve iznijete sugestije.
- 3 U slučaju Hrvatske, politička stranka Neovisni za Hrvatsku tražila je (i u tome uspjela) preimenovanje Trga Maršala Tita u Trg Republike Hrvatske. [<https://www.neovisni.hr/preimenovanje-trga-marsala-tita-u-trg-republike-hrvatske/> pristupljeno: 23.02.2019.]
U Poljskoj je tako 2016. godine planirano uklonjene petstotinjak sovjetskih spomenika. [<https://www.newsweek.com/poland-plans-removal-500-soviet-monuments-442661> pristupljeno: 23.02.2019.]
U Ukrajini je 2017. godine u obzoru dekomunizacije društva uklonjeno 1320 spomenika Lenjinu. [<https://www.independent.co.uk/news/world/europe/lenin-statues-removed-soviet-union-russia-crimea-ukraine-bolshevik-communist-petro-poroshenko-a7903611.html> pristupljeno: 23.02.2019.]
- 4 Detaljnije pojašnjenje pojma: „Anti-antifašizam je termin kojim se označava negiranje i/ili odbacivanje antifašističke tradicije Drugog svetskog rata i antifašističkih vrednosti uopšte, i kojim se vrši prerada prošlosti u skladu sa potrebama novih političkih elita. Termin ‘Anti-Antifa’ se prvi put javlja 1972. u Nacion Europa, časopisu osnovanom od strane bivšeg pripadnika SS, Artura Erharta, u pokušaju da se antifašizam diskredituje kao represivna ideologija i politika represije. Zato je taj izraz, u užem smislu, svojstven za neonacistički pokret u Evropi, dok se, u širem smislu, njime označava specifična državna (ili od strane državnih struktura potpomognuta) istorijsko revizionistička politika prerade sećanja u evropskim zemljama, nakon sloma blokovske podele sveta 1989–1990 godine. Anti-antifašizam u osnovi predstavlja mešavinu političkih impulsa i pseudonaučnih pokušaja diskreditovanja antifašističkih vrednosti, i tradicije anti antifašističkih vrednosti i tradicije antifašizma, po čemu anti-antifašizam stoji u uskoj vezi sa teorijom o totalitarizmu. Njime se relativizuju fašistički zločini, rehabilituju kolaboracionisti i vrši prevrednovanje žrtava i počinilaca iz vremena Drugog svetskog rata, čime se zapravo rehabilituju fašistički pokreti i njihove ideologije. Ključni elementi anti-antifašizma jeste izraženi antikomunizam. Njime se, s jedne strane, u potpunosti izjednačavaju antifašizam i komunizam, dok se, s druge strane, odbacuju sve vrednosti socijalističkog društvenog uređenja. Na taj način se uskraćuje svaki legitimitet socijalističkoj epizodi u istoriji zemalja istočne i jugoistočne Evrope, čime se nastoji diskreditovati i odbaciti i sam antifašizam“ (Pissari & Rädle 2013, 268).
Za detalje vidi: Kuljić, Todor. „Anti-antifašizam.“ *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1–3 (2005). Rad je dostupan i na: <http://csi-platforma.org/sites/csi-platforma.org/files/tekstovi/kuljic-todor-antiantifaszizam.pdf>

novonastale buržujujske klase da se iz kolektivnog pamćenja nacije izbrišu one predodžbe koje kroz narodne heroje, slogane i druge eksternalije u sjećanje mogu prizvati ideje oslobođenja. U konačnici je namjera uspostaviti jedan ideološki okvir u kojem iščezava svaka primisao o otporu postojećem, jer su arhetipovi otpora uklonjeni iz kolektivnog sjećanja.⁵

Ipak uza sve napore da se kolektivno sjećanje pročisti, sjećanje na Jugoslaviju još uvijek živi, parafrazirajući Luhmanna (2011), kao „prisutno u odsutnom“, na mikro razini u ispovijestima običnih ljudi koji iz vlastitog iskustva i vlastitog (klasnog) položaja mogu komparirati život u Jugoslaviji sa životom nakon nje. Njihova sjećanja mogu doprinijeti u rekonstrukciji svakidašnjeg života tubitka u Jugoslaviji. Naravno, valja istaknuti kako su mišljenja oprečna, tj. variraju od dubokog nezadovoljstva, pa do katkada pretjeranog romantiziranja.

Shodno tome, potonje se klasificira u jugonostalgičare, odnosno govori se o fenomenu jugonostalgije. Međutim, jugonostalgiju bi trebalo ponajprije shvatiti kao posljedicu specifično ekonomskog i političkog konteksta post-jugoslavenskih društava. Fenomen jugonostalgije⁶ ima jedno šire značenje, projektiranje nekadašnjeg društvenog uređenja koje izvire i probija iz potisnutih sjećanja na *à temps perdu* (metafizički predočeno nediferenciranog stanja apsoluta, vremena u kojem oskudica nije vladala) i to iz realiteta tržišne ekonomije i kapitalističkog

---

5 Kuljić dobro opservira kada kaže: “Nakon sloma hladnog rata radikalno se menja kultura sećanja, a time i odnos prema fašizmu. Nova sadašnjica, koja otvara novu budućnost, uvek traži i novu prošlost. Nerazdvojiva povezanost prošlosti, sadašnjice i budućnosti je osnovna crta ljudske temporalnosti i istorijske svesti. Prošlost ne čine događaji po sebi, nego dešavanja snabdevena aktuelnim smislom. Premda je svaka istorija naizgled osobena i neuporediva, na kraju 20. veka javlja se kod prevladavanja prošlosti niz sadržaja koji nisu lokalne prirode: otpor i kolaboracija sa nacizmom, izravnavanje starih računa u ime pravde, stvaranje integrativnih mitova radi ponovnog učvršćenja nacionalnog identiteta i izmirenja pocepanog društva nakon sloma evropskog socijalizma i blokovske podeljenosti sveta. To su opšti društveni podsticaji koji nenamerno i postupno ujednačavaju pisanje evropske istorije. Izgleda, međutim, da ujednačavanju doprinosi i jedan drugačiji važan proces. Naime, nakon sloma evropskog socijalizma svuda je uzdrmana antifašistička kultura sećanja. Anti-antifašizam se lagano probija pod plaštom nove istoriografske objektivnosti” (Kuljić 2005, 1).

6 Ovdje je zanimljivo ukratko osvrnuti se na Freudov (1917) tekst *Žaljenje i melankolija*, a što bi se možda donekle moglo podvući pod pojam „nostalgija“. Žaljenje je, prema Freudu, „reakcija na gubitak voljene osobe ili na gubitak neke apstrakcije (...) poput nečije države, slobode, ideala, itd.“ (Freud 1917, 3041). Dakako, Freud (1917), žaljenje i melankoliju razvija do krajnjih granica, pa tako smatra kako je posljedica dubokog žaljenja nemogućnost pronalaska novog voljenog objekta, odnosno nemogućnost adaptacije u izmijenjenim okolnostima. Pokazivati određene sličnosti između Freudovih koncepata i žaljenja za Jugoslavijom svakako je tema za zasebni rad. Dostatno će biti kao obris onoga za čim se žali, a što se može donekle i redukcionistički podvući pod Freudove (1917) termine, referirati nalaz studije koju je provela Spasić: „Nekadašnji život retrospektivno se opisuje kao obeležen, pre svega, materijalnim blagostanjem i sigurnošću posla; širokom i jednakom dostupnošću egzistencijalno važnih usluga, koje se danas komercijalizuju i raslojavaju (zdravstvena zaštita, obrazovanje); zatim, osobenim kvalitetom međuljudskih odnosa; i napokon, opštom stabilnošću – predvidljivošću i pouzdanošću okvira unutar kojih su pojedinci vodili sopstveni život i mogli da ga planiraju. Izvesna razlika u srazmernom značaju pojedinih elemenata ogleda se u tome što se u ovoj građi, kao što je već rečeno, posebno važnom pokazuje moralna dimenzija – Jugoslavija i ‘ono vreme’ su mesto etičkog života, života u skladu s normama humanosti i ljudskog dostojanstva“ (Spasić 2012, 586).

načina proizvodnje koje su prigrlile sve post-jugoslavenske zemlje. Stoga, jugonostalgijsku ne treba shvatiti kao *kinesis* prakse povratka u SFRJ, već je prije treba shvatiti metafizički, odnosno, parafrizirajući Freuda (2000), kao čežnju za povratkom u sigurnost majčine utrobe.

Namjera ovog rada je predstaviti jugoslavensku svakidašnjicu, odnosno život običnog, prosječnog i svakidašnjeg *Dasein*.⁷ U tom smislu u radu će se oslanjati na tekstove i studije koji ocrtavaju svakidašnjicu i životni standard. Naglasak je, stoga, stavljen upravo na one fenomene koji ponajbolje ocrtavaju život u jugoslavenskom snu: potrošačku kulturu, turizam, potrošački turizam, stanovanje i stanogradnja, životni standard, te isprepletenost kapitalističkog svijeta sa socijalističkim, a što je u konačnici bilo ne samo distinktivno obilježje jugoslavenske varijante socijalizma, već i ono za što se može reći da je određujuće u sjećanjima na život u Jugoslaviji.⁸ Premda je fokus stavljen na „zlatno razdoblje“ Jugoslavije koje je bilo znakovito za sedamdesete godine, svakako ne treba zanemariti političku, socijalnu i ekonomsku krizu koja je potresla Jugoslaviju početkom osamdesetih godina, a koja se na život prosječnog građanina, između ostalog, manifestirala kroz politiku „stezanja remena“.⁹ Također, kroz razmatrane

7 *Dasein* (tu-bitak) je jedan od pojmova u Heideggerovoj egzistencijalnoj ontologiji. Prefiks „tu“ upućuje na korelaciju tubitka i vremenitosti, odnosno tubitku pripada određeno vrijeme u kojem se on konstituira i iz kojeg se tek može aktualizirati kao posvemašnji bitak u svijetu. Heidegger (1985) je vremenitost smatrao izvornim ontologijskim temeljem egzistencijalnosti tubitka iz kojeg je tek moguće shvaćanje brige kao bitka tubitka: „Svakidašnjost se razotkriva kao modus vremenitosti (...) Iz nje zatim postaje razumljivo, zašto je tubitak u temelju svojeg bitka povijestan, i može to biti, i zašto kao povijestan može formulirati historiju“ (Heidegger 1985, 266–67).

Izvršno objašnjenje same geneze pojma *Dasein* dao je Molnar Sivč: „Misleći čoveka pojmom ‘tubitak’, Hajdeger, dakle, pokušava da prevlada ograničenja i pretpostavke koje su sadržane kako u ‘zdravorazumskom’, tako i u tradicionalnom filozofskom diskursu o čoveku (...) Pojmom ‘tubitak’ Hajdeger, dakle, pokušava da postavi tematizaciju čoveka kao ispitivanje specifičnog načina ljudskog bitka“ (Molnar Sivč 2008, 274–75).

U ovom tekstu *Dasein* se prigodno koristi da označi običnog, svakidašnjeg i prosječnog građanina Jugoslavije.

8 Studija o sjećanju *Dasein*-a na Jugoslaviju koju je u Srbiji provela Spasić (2012) upravo potvrđuje nostalgičan stav i osjećaj gubitka: „... žali se za materijalnim blagostanjem, socijalnom sigurnošću, prilikama za zaposlenje, besplatnim zdravstvom i obrazovanjem, ali takođe (...) i za jednim moralnim univerzumom u kojem su ljudi mogli da deluju kao autonomni moralni subjekti...“ (Spasić 2012, 577).

9 Dakako valja reći da postoji svojevrsna opasnost egzotizacije Jugoslavije, tj. primjene svojevrsnog obrnutog balkanističkog diskursa u kojemu se Jugoslavija predstavlja kao idealizirani nekada postojeći svijet, a da se pri tome negira postojanje ekonomske i socijalne krize osamdesetih godina.

Smrt Kardelja 1979 godine i nedugo zatim Tita 1980 bila je odlučujući faktor u slomu Jugoslavije. Ponajprije politika SAD-a počinje se mijenjati što posljedično dovodi do destabilizacije Jugoslavije. Pokazatelj ekonomske krize koja je zahvatila Jugoslaviju bili su rastuća inflacija, veliki inozemni dug kojeg je dodatno pogoršao porast vrijednosti dolara i monetarna nelikvidnost. U konačnici Jugoslavija je bila dovedena do bankrota, a nisu pomogle niti rigorozne mjere štednje. Socijalni mir pokušao se je održavati reprogramiranjem ili odgodom otplate dugova i proizvodnjom novca. Za vrijeme Milke Planinc i njezine politike „stezanja remena“, prosječni građanin osjetio je krizu najprije kroz nedostatak robe široke potrošnje (benzin, kava, lijekovi), a zatim i kroz povećanje nezaposlenosti. Dinar je

temate ukazat će se i na socijalnu stratifikaciju koja se ipak ne može zanemariti niti onda kada je pozornost usmjerena na „zlatno doba“ Jugoslavije.

Jugoslavenski san: egzotični spoj socijalističkih vrijednosti i kapitalističkih dobara

Blok socijalističkih zemalja imao je dvojak, pa čak i ambivalentan odnos spram konzumerizma i široke dostupnosti raznovrsnih roba i dobara. Odnosno, prema socijalističkim uvjerenjima izvor svih zala kapitalističkog svijeta nalazio se u prenaglašenom konzumerizmu. Upravo u toj dostupnosti dobara različitim društvenim slojevima neki filozofi su vidjeli nepovoljan utjecaj na (revolucionarnu) svijest pojedinaca. Lukács (1977) tako govori o fenomenu „postvarenja”, kojim opisuje povijesni oblik predmetnosti u kojem odnosi među ljudima poprimaju karakter robe, kao odnosi među stvarima. Pišući o implikacijama koje moderna tehnika ima za čovjeka, njegov svijet i ponajprije karakter rada, Marcuse razabire kako proletarijat više nije nositelj povijesnog projekta, već subjektom postaje tehnologija: „u onoj mjeri u kojoj tehnički progres osigurava rast i koheziju komunističkog društva, uzmiče ideja o kvalitativnoj promjeni pred realističkim pojmovima o neeksplozivnoj evoluciji“ (Marcuse 1968, 13). Premda mogućnost posjedovanja stvari koje olakšavaju život, te omogućuju komfornije življenje, jesu stvarne čovjekove potrebe, čije jednostavno zadovoljenje je moguće postići zahvaljujući tehnološkom proboju, Marcuse smatra da zbog zadaće koju trebaju ispuniti, a to je održanje postojećeg načina rada promijenjenim odnosom pojedinca i društva, one i dalje ostaju neistinite¹⁰: „one ostaju to što su bile od početka: proizvodi društva u kome dominantan interes zahtjeva potiskivanje (...) Ljudi poznaju sebe u svojim robama; nalaze svoju dušu u automobilima, hi-fi setovima, kućama u kojima prostorije za dnevni boravak i spavaonice nisu na istoj prostornoj razini, u kuhinjskim aparatima. Promijenio se mehanizam koji veže pojedinca za njegovo društvo, društvena kontrola je ukotvljena u novim potrebama koje je proizvela“ (Marcuse 1968, 24–8). Jugoslavija nije bila iznimka, barem u početku, u protivljenju potrošnji i konzumerizmu: „Tijekom 1940tih i 1950tih građane Jugoslavije se ohrabivalo da se odupru konzumerizmu, jer je to njihova moralna i politička dužnost (...) Ali tamo gdje je moć tamo je i otpor: politička kontrola potražnje u socijalizmu stalno je bila ugrožena

---

postao bezvrijedan, a podjelom bonova stanovništvu nastojala se uvesti pravednija potrošnja u sveopćoj neimaštini (Milanović 2011, 85–6).

- 10 Marx je u manipuliranju potrebama i njihovom zadovoljenju vidio dominaciju nad čovjekom. Marxovim riječima: „Stoga s masom predmeta raste carstvo tuđih bića kojima je čovjek podjarmljen, a svaki novi proizvod je nova *potencija* uzajamnog varanja i uzajamnog pljačkanja (...) Subjektivno to izgleda tako da proširenje kruga proizvoda i potreba djelomično postaje *dovitljiv* i *proračunljiv* rob neljudskih, rafiniranih, neprirodnih i *izmišljenih* požuda (...) svaki proizvod je mamac kojim se želi sebi izmamiti biće drugoga, njegov novac; svaka zbiljska ili moguća potreba je slabost (...) opće iskorištavanje društvenog čovjekova bića (...) [industrijski proizvođač] prilagođava se njegovim najpokvarenijim fantazijama, igra ulogu svodnika između njega i njegove potrebe, pobuđuje u njemu bolesne požude – vrebna na svaku slabost ...“ (Marx 1985, 288–89).

suprotnim ponašanjem koje je propitivalo službenu klasifikaciju potreba, te stoga i službeno određenje dobrog života (...) i vrijednosti. Odlasci u kupovinu u (...) Trst mogu se shvatiti takvom praksom“ (Luthar 2010, 346). Naime, proizvodi dostupni potrošačima bili su pretežito proizvedeni unutar Jugoslavije, a njihova glavna odlika bila je funkcionalnost, pri čemu estetika i dizajn dolaze u drugi plan. Potrošnja, stoga, poprima svrsishodni karakter naspram onog što se danas može nazvati doživljajem kupnje (*consumer experience*). Stanić o tome kaže: „Potrošački prostori su bili malobrojni s neatraktivno uređenim interijerima, a u opću sliku socijalističke potrošnje uklapao se i odnos prodavača i kupca (...) Prodavač, kojemu zarada često nije zavisila od učinka, nije se posebno trudio oko prodaje, dok je kupac na potrošnju najčešće bio motiviran potrebom, što je kupovinu činilo izvjesnom. Ponuda, izgled i oprema trgovine, te odnos prodavača i potrošača definiraju socijalističku potrošnju kao utilitarnu, a kao takvu, potrošnju je propagirala i službena ideologija. Potrošnja izvan nužne, u smislu zadovoljavanja potreba, smatrana je nesvojstvenom kolektivnom, uniformiranom pojedincu, koji je trebao biti iznad zadovoljstva u materijalnim stvarima. Ideološku determinaciju potrošnje u socijalizmu potvrđuje i tretman proizvoda sa Zapada, koji su smatrani simbolima dekadentne Zapadne kulture“ (Stanić 2010, 3–4).

Sasvim je razvidno u čemu se ogleda ambivalencija socijalističkih društava: s jedne strane rast carstva tuđih bića bio je teorijski i filozofijski suprotan socijalističkom projektu (dapače za neke je on signalizirao opasnost uspona *petite bourgeoisie*), a s druge strane to isto carstvo koje sa sobom donosi bolji životni standard bilo je cilj državne politike, neophodno potrebno u održavanju koraka (zadovoljstva životom) s kapitalističkim svijetom (što je povratno utjecalo na to da kapitalistička alternativa bude manje primamljiva) i kao nagrada radničkoj klasi.¹¹

Ipak, prosječni građanin Jugoslavije nije pretjerano mario za iskušenjima i „podvalama“ što ih carstvo tuđih bića prikriveno donosi, a niti za postvarenjem i sasvim je bio sretan i zadovoljan činjenicom da (konačno!) pronađe svoju dušu u automobilu, muzičkim spravama, uređenim kućama i slično makar one utjelovljavale novi oblik društvene kontrole: „Nisu bili posebno uznemireni glede tržišne kulture i njenih potencijalno opasnih posljedica. Za jugoslavenskog ‘čovjeka s ulice’ kao i za njegovu bolju polovicu, polemika oko konzumerizma nije urodila pročišćenjem kojeg su kritičari priželjkivali (...) Štoviše, nove prilike za trošenje simbolizirale su novi oblik neovisnosti. S naglaskom na individualnosti, izboru i sposobnosti samoodređenja kao inherentnim odlikama potrošačkog ponašanja, neki Jugoslaveni koji su hvalili novu slobodu za trošenjem u potrošaču su vidjeli izvornu autonomiju“ (Patterson 2011, 251–52). Koliko je kult potrošnje postao imperativnim dijelom životne paradigme građana Jugoslavije i koliko je kao takav bio u nesuglasju i proturječju s marksističkim učenjem izvrsno opservira

11 Ekstremni primjer očuvanja i opravdanja ideološke osnove kroz (forsirano i umjetno) podizanje životnog standarda pruža Rumunjska za vrijeme Ceaușescua. U studiji *From Black Caviar to Blackouts* Massino (2012) pokazuje razmjere do kojih je političko vodstvo bilo spremno ići kako bi se očuvala „lažna svijest“ o blagodatima rumunjskog socijalizma. Naime, ekstrem se ogleda u rasponu od toga da su ljudi mogli jeftino kupovati crni kavijar na kile, pa do prestanka napajanja strujom i nestašice osnovnih živežnih namirnica.

Pero Zlatar: „Prosječna Jugoslavenka je čvrsto ukorijenjena u svijet potrošnje i u načine za unaprijeđenije potrošnje: ‘Što je njezina glavna preokupacija? Životni standard iznad svega’“ (Zlatar 1970, 4 prema Patterson 2011, 270). Dakako, ova ukorijenjenost i prekaljenost u potrošnji sasvim je razumljiva kada se sagleda iz obzora života u „carstvu nužnosti“ u prvim poratnim godinama. Nakon tog za svijest određujućeg iskustva nitko više nije mogao na porast carstva predmeta gledati kroz Marxove, Lukácseve ili Marcuseove naočale. Osvrćući se na problem reklamne industrije, Momo Kapor u tekstu *Reklamokracija* paradigmatički dočarava to iskustvo prije i poslije (ili prijelaz iz „carstva nužnosti“ u „carstvo slobode“): „Hrana se dodjeljivala na punktovima. Samo su strani natpisi visoko na zidovima starih zgrada, ostaci neke druge civilizacije, svjedočili da su oglasi nekada zaista postojali. Izgovarali smo njihova imena slovo po slovo i pokušavali proniknuti njihovo nepoznato značenje (...) čitali smo edukativne sovjetske knjige o tome kako je današnji napredni čovjek zauvijek završio s religijom i oglašavanjem (...) Često susrećem fanatične protivnike oglašavanja. Oni pišu protestna pisma (...) ‘Oglašavanje je glupo! To su ostaci kapitalističkih stavova prema tržištu!’ (...) Ali svijet nije podijeljen na kapitalizam i socijalizam (...) Svijet se umnogostručio. Kao i mnoge stvari koje naš život čine lakšim i ugodnijim. I mi moramo nekako saznati o tim stvarima; netko nas mora informirati da one postoje, bilo da živimo u kapitalizmu, socijalizmu ili feudalizmu“ (Kapor 1982, 6 prema Patterson 2011, 256–57).

Jugoslavenski potrošači stvorili su vlastiti svijet zajedničkih vrijednosti, stilova i ponašanja. Najvažnije u svemu je što su taj svijet stvorili ne elitističkim pristupom, odozdo prema gore. Potrošnja i životni standard postali su, tijekom šezdesetih i ranih sedamdesetih godina, regularne teme magazina poput *Svijet* i *Jana*. Članci u njima pokazuju da su ljudi uglavnom bili zadovoljni životnim standardom i onim što im sustav pruža. Pored toga *Jana* i *Svijet* pratili su i redovito izvještavali o posljednjoj modi i mogućnostima kupovine u inozemstvu, ponajprije u Italiji i Austriji. U kupovinu preko granice („potrošački turizam“) odlazilo se samo kada se htjelo kupiti nove i posebne stvari po posljednjoj modi. Inače, u mnogočemu građani Jugoslavije su bili zadovoljni onim što mogu pronaći na domaćem tržištu (Patterson 2011, 263–70). Masovna potrošnja je, može se reći, demokratizirala svakidašnji život. Tako se njoj može dijelom pripisati i „emancipacija“ žena od tradicionalnih rodnih uloga: „... TV urednik primijetio je da je ‘ideal naših očeva bila dobra, pametna i poslušna žena, međutim naš ideal je emancipirana, prkosna, neuhvatljiva i provokativno lijepa družica’“ (Patterson 2011, 268).

Treba spomenuti kako je po pitanju potrošačke moći postojala socijalna diferencijacija između društvenih elita i radništva. Naime, društvene elite imale su veću dostupnost i olakšan pristup dobrima sa zapadnog tržišta, te nisu bile izravno pogođene oskudicom i nestašicama. S druge pak strane, društvene elite kompenzirale su ovu nejednakost radničkoj klasi kroz različite socijalne mjere: „U koaliciji nejednakih, elita je radništvu osiguravala beneficije u vidu socijalnih davanja i socijalnih prava: besplatno školovanje, zdravstvenu zaštitu, jeftino stanovanje, sigurnost u zaposlenju, makar i nizak životni standard i plaću, socijalno osiguranje i mirovinu, a radništvo je eliti za uzvrat osiguravalo

društveni legitimitet (...) Povlaštena skupina je imala veće mogućnosti pristupa, lakše je dobavljala proizvode, a u nekim slučajevima čak i u posebnim trgovinama. Uz svakodnevnu, išle su i pogodnosti šire potrošnje kao posebna zdravstvena skrb, posebno građeni stanovi, službene privilegije, kao korištenje službenih automobila, putovanja u inozemstvo i drugo. Stoga elita nije osjećala nestašice i oskudice, štoviše, zahvaljujući navedenim pogodnostima mogla je sebi priskrbiti rijetke i luksuzne proizvode koji su 'običnim ljudima' bili nedostupni' (Stanić 2010, 4).

Naposljetku, valja naglasiti kako su šezdesetih i sedamdesetih godina obični ljudi bili zadovoljni životnim standardom i ponosni na svoju zemlju. Ispitivanja javnog mnijenja mahom su ukazivala na široku podršku ekonomskim mjerama i na visoka očekivanja u budućnosti. Na pitanje o tome što im se najviše sviđa u Jugoslaviji ispitanici su snažan naglasak stavili na ekonomski napredak i poboljšanje životnog standarda. Štoviše, omekšao je anti-oglašivački stav. Naime 75% ispitanika smatralo je kako su reklame vrlo korisne ili korisne. (Patterson 2011, 284–87). Također, zbog učestalih odlazaka u kupovinu preko granice, talijanski dućani počeli su se, u drugoj polovici šezdesetih godina, na veliko oglašavati u jugoslavenskim tiskovinama (Rolandi 2017, 195). Ovaj dio rada najbolje je sumirati iskazima običnih ljudi u kojima se ocrtava zadovoljstvo ne samo životnim standardom nego životom u Jugoslaviji uopće: „*Mogućnost da osoba može kupiti sve što poželi; Što imamo struju i da su sagrađene lijepe zgrade; Što naša vlada ravnopravno tretira sve nacionalne skupine (...); Kina i kazališta; Što svatko može pronaći posao, živjeti dobro i ići u školu; Što imamo ceste, tvornice, bolnice, škole, prijevoz, gradilišta. Imamo sve što trebamo i ako radimo možemo kupiti ono što nam treba; Sve je lijepo, a posebno naše malo selo koje se razvilo i dobilo struju; Sa svakim danom život postaje sve bolji*“ (Patterson 2011, 285–86).

Susret sa Zapadom: „potrošački turizam“

Govoreći o pojavi potrošačkog turizma u sklopu socijalističkih zemalja Istočne Europe, Wessely potrošački turizam definira: „...kao opreka turističkoj potrošnji, [potrošački turizam] znači putovanje u inozemstvo s eksplicitnom namjerom kupovine dobara koja nisu dostupna ili ih je teško pronaći u vlastitoj zemlji“ (Wessely 2002, 6).

Odlasci u kupovinu preko granica Jugoslavije, preciznije u Trst, postali su, sedamdesetih, redovitom mjesečnom ili sezonskom navikom građana Jugoslavije. Pored primarne namjene, ovi odlasci imaju i simboličku vrijednost. Naime, oni predstavljaju neposredan kontakt (za razliku od medijski posredovanog) dvaju društava i kultura, dokaz da je supostojanje kapitalizma i socijalizma moguće i to ne samo u smislu međusobnog toleriranja na način da se onog *drugog* drži na distanci granične linije.¹² Upravo suprotno, ovaj „prvi“ susret rezultirao je

12 Metafizička transformacija granice iz prostora razdvajanja u mjesto spajanja i susreta konkretizirana je sporazumom iz Udina 1955. godine. Ovim sporazumom dozvoljeno je prelazanje granice četiri puta mjesečno stanovnicima koji žive 10km od graničnog prijelaza (Rolandi 2017, 197).

međusobnim ispreplitanjem onih praksi koje nadilaze blokovske podjele: „... susret s talijanskim potrošačem i popularnom kulturom imao je izvornu ulogu i djelovao je kao most između Balkana i Zapadne Europe“ (Rolandi 2017, 192). Plod tog prvog i određujućeg susreta dao je ono upečatljivo „tržišno“ obilježje jugoslavenskom socijalizmu: „Za jugoslavensku ekonomiju takva mreža bliskih odnosa u mnogočemu je predstavljala prvi kontakt sa kapitalističkim društvom, što je rezultiralo procesom akomodacije praksi koje nadilaze tržišnu ekonomiju i ulaze u socijalističku realnost (...) djelomična integracija talijanske i jugoslavenske ekonomije tijekom sedamdesetih potaknula je procese inovacije i modernizacije u jugoslavenskom industrijskom sektoru, posebno u sjeverozapadnim regijama“ (Rolandi 2017, 194–95). Luthar (2010, 343) ukazuje na to da odlaske i kupovinu preko granice valja shvatiti kao kulturalnu artikulaciju specifične moralne ekonomije gdje se društveni odnosi uspostavljaju i oblikuju kroz nabavku, korištenje i razmjenu materijalnih artefakata.

Trst kao nova meka potrošačkog turizma nije bio doživljen kao još jedan od turističkih gradova na Mediteranu. Za građane Jugoslavije on je utjelovljavao imidž „dobrog života“, prizor materijalnog izobilja, dobro odjevenih ljudi, okićenih i uređenih izloga. Stoga je za građane Jugoslavije odlazak u Trst bio metodički isplaniran poduhvat: vrijeme se nije tratilo u razgledavanju znamenitosti, ispijanju kava, čak niti u hedonističkom razgledanju izloga. Sama kupovina nije predstavljala rekreaciju, već prije radno zahtjevnu aktivnost (Luthar 2010, 362–65).

Kakve je posljedice susret sa Zapadom imao na životni standard građana Jugoslavije? Dosta je samo iznijeti činjenicu da je već 1965. godine na ulicama Jugoslavije bilo više motornih vozila nego u ostalim socijalističkim zemljama. Štednja je porasla za dvadesetpetostruko više u razdoblju od 1955–1965 godine. Nastala je nova srednja klasa koja je svoj vanjski status predstavljala kroz posjedovanje talijanskih stvari: pomodne odjeće, talijanskih cipela, Vespi, itd. Talijanski stil epitomizirao je sve ono što se smatralo trendovskim, modernim, kozmopolitskim i internacionalnim (Luthar 2010, 348–49) i sve to, što je najvažnije, mirno je koegzistiralo unutar jugoslavenskog socijalizma.

Naposljetku, uopće sloboda kretanja preko granice, pa čak i više-manje „bezbolnog“ povratka u Jugoslaviju sa kupljenim dobrima uz „labave“ carinske kontrole, iznova svjedoči postojanju izvjesnog stupnja demokratičnosti u socijalističkoj Jugoslaviji. Kao što će biti pokazano na primjeru stanovanja i stanogradnje, pravo izbora pa makar ono bilo u sferi osobne potrošnje, ukazuje na postojanje stupnja individualne autonomije naspram kolektivnog ja.

Primjer mladog Ukmarara koji je otvorio svratište u neposrednoj blizini talijansko-jugoslavenske granice konkretni je primjer ove metafizičke transformacije granice gdje ona postaje prostorom susreta, spajanja: „Kao što to Ukmarov primjer pokazuje, poroznost granice transformirala ju je od prepreke u resurs, zajedno s razlikama u životnom standardu, cijenama i prekograničnoj mobilnosti osoba i roba“ (Rolandi 2017, 198).

Osim toga otvorenost granica nije značila samo veći protok dobara već i radne snage. Naime, tijekom 1963. došlo je do ilegalnih migracija industrijskih radnika iz Pule i Rijeke u Italiju. Međutim, Jugoslavija nije zakonski sankcionirala ilegalne migracije. Već 1962. donesen je Zakon o amnestiji, te je ondašnjim ilegalnim migrantima dozvoljen povratak u Jugoslaviju uz uvjet da tijekom boravka u Italiji nisu pripadali nikakvim anti-jugoslavenskim organizacijama (Rolandi 2017, 201).

Stan i/ili kuća po mjeri čovjeka

Pravo na dom jedno je od temeljnih ljudskih prava, a kao takvo ono je prepoznato i u praksi Europskog suda za ljudska prava, posebno u Europskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda. U Jugoslaviji realizacija ovog temeljnog ljudskog prava provodila se najprije kroz izgradnju kolosalnih stambenih zgrada koje je naseljavala pretežno radnička klasa, a potom, uz izvjesne dvojbe i neslaganja struke, (nakon porasta ekonomskog standarda) kroz izgradnju cijenom dostupnih obiteljskih kuća.¹³

Stanovanje je uopće način na koji ljudi bivaju (u smislu nastanivanja Zemlje, kao način na koji je *Dasein* uopće bačen u svijet). Heidegger o tom modu ljudskog bitka kaže: „Način na koji ti jesi i na koji ja jesam (*du bist und ich bin*), način, na koji mi – ljudi jesmo na zemlji, jeste *buān*, stanovanje“ (Heidegger 1982, 86). Heidegger ovo detaljnije eksplicira: „Ako ipak oslušnemo ono što jezik govori u riječi graditi, čut ćemo tri stvari: 1. Građenje je zapravo stanovanje. 2. Stanovanje je način na koji smrtnici postoje na zemlji. 3. Građenje kao stanovanje razvija se u građenje, koje njeguje rašćenje nečega, i u građenje koje podiže zdanja“ (Heidegger 1982, 87). Ako se slijedi Heideggerova uputa o osluškivanju jezika, onda se može reći da je stanogradnja u Jugoslaviji uistinu bila u suglasju s Heideggerovim točkama dva i tri. To se ponajprije može vidjeti kroz urbano planiranje i gradnju kolosalnih stambenih blokova, a što bi pobliže odgovaralo točki dva, te kasnije u zaokretu s gradnje zgrada prema izgradnji obiteljskih kuća¹⁴, a što je u skladu sa točkom tri Heideggerovog shvaćanja građenja i stanovanja ukoliko se „zdanje“ shvati kao luksuz koji obiteljska kuća ima u odnosu na zgradu.

Konsolidacija socijalizma predmnijevala je i njome je bila popraćena, stubokom promjenom vlasničkih odnosa na tragu Marxove kritike privatnog vlasništva: „Odmah nakon rata država je zamrzнула najamnine, te je 1953. nacionalizirala sve zgrade koje su imale više od dva stana. Konačno, stvorila je mehanizam za zadržavanje postotka radničke plaće kojom bi se financirao smještaj“ (Le Normand 2017, 175). Država je preuzela brigu o izgradnji i dodijeli stanova vodeći se logikom racionalnog iskorištavanja resursa i podizanja

13 Kada se govori o stanovanju u Jugoslaviji svakako valja spomenuti, a na što upućuje Archer (2015, 122), kako su brojke koje su kružile u jugoslavenskim medijima sedamdesetih i osamdesetih godina upućivale na to kako su skoro pola milijuna Jugoslavena “beskućnici”. Pri tome nije nužno riječ o tome da se radi o beskućnicima koji žive na ulicama, već o karakterističnom fenomenu „skrivenog beskućništva“. Fenomen „skrivenog beskućništva“ karakterističan za socijalističke zemlje Tsenkova objašnjava: „Primjer stambene nestašice u urbanim područjima (...) ogleda se u visokom postotku kućanstava u kojima se smještaj dijeli s roditeljima ili rođacima, a da se ne spominje razdoblje od 10–15 godina koliko je potrebno za kupiti stambeni prostor u velikim urbanim područjima“ (Tsenkova 2009, 29). „Skriveno beskućništvo“, odnosno „manjak stambenog prostora rezultirao je međugeneracijskom kohabitacijom, napetostima, niskim natalitetom, prolongiranim stupanjem u bračnu zajednicu i društvenim nezadovoljstvom“ (Kosiński 1977, prema Tsenkova 2009, 32).

14 U prosjeku izgradnja kuće u Zagrebu i okolici trajala je 5 godina ili više. Kao razlog za izgradnju kuće u elitnim dijelovima navodi se da je to jedini način za rješavanje stambenog pitanja (Seferagić 1975, 79).

životnog standarda radničke klase: „... u Jugoslaviji, urbano planiranje vođeno je modernom funkcionalističkom paradigmom koja je nalagala izgradnju zgusnutih četvrti (...) lociranih na prostranim zelenim površinama. Kao trajno potrošačko dobro, ‘socijalistički’ stambeni prostor bio je definiran kao: moderni, učinkoviti, demokratski i higijenski“ (Le Normand 2017, 174). Svakako valja istaknuti kako se gradnjom i naseljavanjem stanovništva u velike četvrti nije nastojao poticati nikakav klasni identitet, već se u jugoslavenskom slučaju radilo o nasušnoj potrebi zbrinjavanja kako gradskog stanovništva u moderne stanove tako i stanovništva koje je migriralo sa sela, a potaknuto snažnim ekonomskim prosperitetom: „... naglasak na zgradama nije imao namjeru snažnijeg promicanja klasnog identiteta, barem ne u slučaju Jugoslavije. Ovaj pristup, zajedno s njegovim staljinističkim konotacijama, otvoreno je odbačen već u studenom 1950 (...) Sa gledišta društvenog inženjeringa, smještaj [u blokovima zgrada] je imao primarnu namjenu u promicanju prihvaćanja ‘modernog’ načina života, modernog namještaja, korištenja dućana s namirnicama, modernih [kućanskih] aparata itd.“ (Le Normand 2017, 175–76).¹⁵

U obzoru snažnog ekonomskog napretka šezdesetih godina kao posljedice reorijentacije prema „tržišnom socijalizmu“ dolazi i do zaokreta u stanogradnji. Akcent je sada stavljen na potrošača kao ključnog aktera „tržišnog socijalizma“. Naime, zahtjevi i želje potrošača su postali rukovodećim načelom izgradnje objekata za život, nasuprot prethodno pokazanom državnom planiranju: „Cilj je bio ‘povećati osobnu potrošnju u zadovoljenju životnog standarda’ i ‘stvoriti preduvjete za postupno smanjenje i naposljetku uklanjanje izravnih poticaja (...) namjera reforme je bila uzdrmati građevinski sektor i učiniti ka kompetitivnijim (...) ukoliko bi se građevinske firme morale nadmetati za klijente, cijena smještaja bi pala“ (Le Normand 2017, 177). Možda jedna od najvažnijih posljedica Kardeljeve reforme iz 1965. na primjeru stanogradnje ogleda se u postojanju izvjesnog stupnja demokratičnosti unutar socijalizma i poštivanju individue naspram kolektiviteta, kao i u distanciranju Jugoslavije od Željezne zavjese i praćenju europskih trendova: „... uspostavljeno je načelo da ljudi imaju pravo odlučiti u kakvom domu žele živjeti (...) anketa iz 1967. otkriva kako 65% ispitanika žele živjeti u zasebnoj jednokatnici (...) zaokret politike prema promoviranju vlasništva privatne kuće također je bilo popraćeno eskalacijom obiteljske kuće s vrtom kao najboljeg oblika kuće“ (Le Normand 2017, 177–78).

---

15 Premda su stanovi u stambenim zgradama zaista bili moderno opremljeni i privlačili bolje obrazovane pojedince, ipak je klasni karakter stanovanja ostao u izvjesnoj mjeri prisutan: “Intenzivna stambena izgradnja u posljednjih desetak godina prilično je izmijenila tip socijalne strukturiranosti stanovništva u Zagrebu (nova masovna kolektivna stambena izgradnja dovela je i sve više dovodi novo stanovništvo, na primjer viših stupnjeva školske spreme), no aspekti koje uvjetno nazivamo uvjetima stanovanja još su i više kontrastni. (Iako nova masovna stambena izgradnja ima odlike ‘visokog komfora’, ipak tip izgradnje, realna prosječna veličina stambenog prostora, prostorna odvojenost od centra, oblikovanje objekata, silosni karakter stanovanja i sl., vrlo oštro diferencira tzv. kolektivni od individualnog načina stanovanja) (Čaldarović 1975, 60). Studija Seferagić, također, donosi zaključak o postojanju podjela na bolje i lošije opremljene zone kojoj odgovara i podjela na kvalitetnije i manje kvalitetnije nastambe: „ovo istraživanje, na ovom uzorku, u vrijeme istraživanja dosta jasno potvrđuje da postoji podjela na bolje opremljene i slabije opremljene zone, kojima odgovaraju kvalitetnije i lošije nastambe, kojima odgovara različita socijalna struktura“ (Seferagić 1975, 79).

Rast životnog standarda uočljiv je upravo u tome što su potrošači bili platežno sposobni priskrbiti smještaj prema vlastitom nahodjenju i vlastitim željama: „Djelomično povlačenje [države] iz pružanja smještaja, te promoviranje vlasništva [stana ili kuće] uklapa se u širi europski ekonomski, politički i kulturni obrazac“ (Le Normand 2017, 179). Međutim, nisu svi tadašnji eksperti spremno prihvatili ovaj zaokret prema izgradnji privatnih kuća. Stoga je 1967. godine Savezni zavod za urbanizam i komunalna i stambena pitanja proveo studiju u kojoj je dokazano da zasebne privatne kuće nisu nužno manje ekonomski isplative, dapače, uz reguliranu izgradnju, takav oblik stanovanja jednako je racionalno kao i stanovanje u blokovima zgrada (Le Normand 2017, 180). Rezultati studije imaju i simboličku važnost koja se ogleda ponajprije u sinergiji „tržišnog socijalizma“ i jugoslavenskog prosperiteta, a oboje je doprinijelo promjeni shvaćanja modernog, učinkovitog i demokratskog. Stvorila se jedna nova samosvijest prema kojoj obiteljske kuće mogu biti jednako učinkovite i moderne kao i blokovi zgrada. Takva nova samosvijest utjecala je i na razumijevane demokracije utemeljeno na uvjerenju da svatko treba imati pristup čistom, sigurnom i modernom stambenom prostoru, kao i pravo izbora o tome u kakvom stambenom prostoru netko želi živjeti (Le Normand 2017, 181). Većina građanskih domaćinstava bila je srednje dobro opremljena. Većina domaćinstava imala je štednjak, hladnjak, zamrzivač i stroj za pranje rublja (Seferagić 1992, 196–97).

Valja ukazati da je društvena privilegija pripadnika srednjih slojeva bila ta da stan dobiju od poduzeća, ne ulažući pri tome nikakav novac osim plaćanja niske stanarine. Radnici i seljaci, s druge strane, morali su ulagati velik dio prihoda u gradnju privatnih kuća.¹⁶ Postojala je, dakle, ozbiljna socijalna segregacija i diferencijacija u stanovanju. Analizirajući prostornu i klasnu distribuciju stanovanja u Zagrebu Čaldarović kaže: „Prostorna distribuiranost struktura stanovništva u Zagrebu također je historijski uvjetovana, a doskora, prije pojave masovne planske stambene izgradnje, gotovo je u potpunosti određivala obrazac distribucije. Moguća podjela na elitni sjever, ‘agramerski’ centar, te proletariziranu periferiju, ne potvrđuje se samo promatranjem odlika stanovnika koji obitavaju u različitim dijelovima gradskog teritorija nego uspoređivanjem, na primjer tipa stambene izgradnje“ (Čaldarović 1975, 59). Tako je najveći broj nepismenih stanovnika nastanjivao zagrebačku periferiju, a dok je najveći broj stanovnika sa VŠS i VSS bio koncentriran u užem i širem centru Zagreba. Stoga je socijalna diferencijacija i segregacija stanovnika Zagreba 1971., a s obzirom na stupanj školske spreme bila prilično izrazita (Čaldarović 1975, 61–2). I nalazi istraživanja Seferagić (1975) potvrđuju podjelu na elitni centar i radničku periferiju. S tim da se prema mjesečnim primanjima ne može „utvrditi oštru granicu između naših ‘bogatijih’ i ‘običnih — siromašnijih’ zona“ (Seferagić 1975, 77).

Konačnom rezolucijom usvojena je izgradnja obiteljskih kuća, ali ne na štetu racionalnog i urbanog planiranja. Privatna kuća trebala je biti cijenom pristupačna potrošačima. „Horizontalna kolektivna izgradnja“, kako su je vlasti opisale, uključivala bi kuće u nizu s atrijem, te bi za razliku od prijašnjih godina

16 Podaci dobiveni istraživanjem provedenim u svim republikama Jugoslavije ukazuju da je podjednak omjer privatnih i društvenih stanova s neznatnom prevagom privatnih stanova (Seferagić 1992, 196).

kada su se kuće uglavnom ilegalno izgrađivale na periferijama gradova, trebale biti raspoređene i izgrađene u samom gradu (Le Normand 2017, 186).¹⁷

Što pitanje stanovanja i stanogradnje u Jugoslaviji otkriva? Usprkos postojanju socijalne i geografske (elitni centar i radnička periferija) stratifikacije, većini stanovništva bilo je ne samo zajamčeno već i konkretno osigurano ostvarivanje temeljnog ljudskog prava na dom; najprije kroz plansku izgradnju stambenih četvrti, a potom i kroz izgradnju cijenom pristupačnih obiteljskih kuća. Jugoslavija je, za razliku od ostalih komunističkih zemalja, u pojedincu umjesto amorfnog pripadnika kolektiviteta vidjela potrošača koji ima pravo na odluku i izbor. Time se Jugoslavija distancirala od ostalih zemalja Željezne zavjese i po pitanju stanovanja slijedila tadašnje europske trendove. U tom smislu vidi se i izvjestan stupanj demokratičnosti – pojedinci su imali pravo izbora prilikom odabira u kakvom obliku objekta žele živjeti. Naposljetku, država nije prepustila tržištu reguliranje cijena nekretnina, već su one cijenom morale biti dostupne različitim društvenim slojevima.¹⁸

17 U praski je to vrijedilo za pripadnike društvene elite, a ne srednjih slojeva, radnika ili seljaka. Pripadnici srednjih slojeva gradili su vikendice, dok su od radne organizacije dobivali stanove u zgradama: „Deprivilegirani slojevi imaju više problema oko gradnje, pa u otvorenim pitanjima izražavaju nezadovoljstvo svojom situacijom: ‘Samo znam da u gradu ima puno drugova koji imaju jednog do tri stana dok stotine radnika nema ni barake’ (ispitanik iz Kozari Boka) ‘... Skupština grada je nekim ljudima dala da podignu dvokatnicu, a drugi moraju živjeti u prizemnicama bez kupaonice i slično. To je velika nepravda. Odnosi prema svim ljudima nisu jednaki ...’ (ispitanik iz Savskog Gaja)” (Seferagić 1975, 81).

Vujović (1986, 184) tako ističe kako je raspodjela stanova u društvenom vlasništvu uvijek išla na korist bijelim ovratnicima. Sekulićeva studija iz 1986. ukazala je kako 80% pripadnika političkog vodstva živi u stanovima u društvenom vlasništvu u odnosu na 20% kvalificiranih i nekvalificiranih radnika (Sekulić 1986 prema Archer 2015, 121).

Također istraživanje je utvrdilo kako sav teret izgradnje kuće ili stana spada na radničku klasu: „...bitno je kritički ustvrditi da u ‘elitnim’ zonama ne žive radnici već službenici i obrtnici, a da sav teret mukotrpane izgradnje ‘krova nad glavom’ i života u paraurbanim uvjetima pada na leđa radnika” (Seferagić 1975, 79).

Lokalne vlasti u Prizrenu (tadašnja SAP Kosovo) pokrenule su 1982. godine kampanju *Imaš kuću vrati stan* kako bi se primoralo pojedince koji nelegalno koriste stanove u društvenom vlasništvu da ih vrate, a stoga da se u njih mogu nastaniti oni pojedinci koji nemaju kamo (Archer 2015, 119). Inicijativa ipak nije dala nikakav rezultat. U slučaju Prizrena oni koji su trebali napustiti stanove tvrdili su da im kuće još nisu gotove niti useljive (Archer 2015, 127). Inicijativa se dalje proširila na Jugoslaviju gdje je svoj izraz našla kroz socijalistički moral i u neophodnosti ograničenja privilegija i privatizacije društvenog vlasništva (Archer 2015, 128). Ovdje se je ključnim problemom pokazao nepostojanje registara na svim razinama (republika, provincija, općina i gradova), a što je u konačnici najprije dovelo do zlouporabe društvenog vlasništva, a kasnije pogodovalo neuspješnosti same inicijative (Archer 2015, 132). Građani Jugoslavije koji su posjedovali društveni i privatni stan pronašli su način kako izigrati inicijativu. Fiktivni razvod braka bio je jedan od način na koji se moglo zadržati i društveni i privatni stan. Zamjena stanova bila je također opcija kojom se moglo sačuvati oba posjeda (Archer 2015, 133–35). Naposljetku, kao jedan od razloga za neuspjeh inicijative je možda taj što svoju snagu nije crpila iz zakona ili zakonskih akata, već se prije oslanjala i uticala na (socijalistički) moral.

Leksikon YU mitologije navodi kako „Dobro obaviješteni izvori tvrde da su u čitavoj akciji vraćena čak četiri stana” [<http://www.leksikon-yu-mitologije.net/imas-kucu-vrati-stan/> pristupljeno: 24.02.2019 19:34h]

18 Za detaljniji prikaz vertikalne i horizontalne socijalne stratifikacije u jugoslavenskom društvu vidi Horvatov (1969) *Ogled o jugoslavenskom društvu*, a posebno stranice 183–200. Jugoslavija je i po pitanju socijalne mobilnosti prednjačila u odnosu na druge socijalističke

Tjedna plaća za tjedan odmora

Ubrzani ekonomski rast kao i egzotičan spoj socijalističkih vrijednosti i potrošačke kulture omogućio je da svaki građanin Jugoslavije bude i turist: „Do 1980 broj domaćih noćenja u Jugoslaviji povećao se na 50.1 milijuna (...) Statistički to je značilo da je svaki građanin Jugoslavije proveo barem jednu noć u republici koja je najviše orijentirana na turizam. Hrvatska obala bila je najatraktivnije mjesto za odmor: brojala je skoro 90% domaćih noćenja...“ (Duda 2010, 297). Usporedbe radi, turistički promet u Hrvatskoj od siječnja do listopada 2017. godine imao je udio od 10% domaćih gostiju¹⁹ i 90% stranih gostiju (Ministarstvo turizma 2017, 10).

Turizam u Jugoslaviji doživio je vrhunac kasnih '80.tih s brojem od 20 milijuna gostiju (u usporedbi s tek milijun gostiju prije rata). Duda takav streloviti uspjeh pripisuje četirima čimbenicima: „Prvo, masovni turizam postao je opći trend tijekom zlatnog doba europskog post ratnog perioda: sve više ljudi je iskazivalo interes za provođenjem odmora daleko od kuće, imali su dostatna primanja kako bi si priuštiti ono što se nekada smatralo luksuzom. Drugo, Jugoslavija nije bila dijelom sovjetskog bloka, a što je omogućilo lakše prelasku granica između republika. Treće, prateći europske trendove (...) jugoslavenske vlasti odlučile su se za koncept turizam za sve, koji je inicijalno pružao podstreka domaćem turizmu (...) Četvrto, (...) odmor na plaži bio je najpopularnija ljetna rekreacija“ (Duda 2010, 290). Mogućnost da budu turisti, odnosno dostupnost ljetovanja i odmora ponajprije građanima Jugoslavije, najbolje se može predočiti kroz službeni slogan „Jadran za svakog“.

Početak ere široke dostupnosti turizma (a ujedno i novog momenta države blagostanja) počinje 1946. godine²⁰ uvođenjem prava na dvotjedni plaćeni godišnji odmor, odnosno mjerom socijalnog turizma gdje bi država organizirala i subvencionirala ljetovanje za one obitelji slabijeg imovnog stanja. (Duda 2010, 290–92). Turistički vodič kroz Dalmaciju iz 1950. godine izvrstan je izvor za objašnjenje masovnog domaćeg turizma: „... uspoređujući je sa [starom Jugoslavijom], turizam u socijalističkoj Jugoslaviji fundamentalno je različit. Prije oslobođenja hoteli i odmarališta na moru bili su rezervirani za buržujušku

zemlje: „Na osnovu oskudnih i razbacanih podataka možemo zaključiti da je naše društvo otvorenije nego druga društva na sličnom stupnju privrednog razvoja: pokretljivost između pojedinih stratumata je veća (...) Međutim, opća društvena pokretljivost, pa stoga i otvorenost, još uvijek nije dostigla stupanj društvene pokretljivosti najrazvijenijih industrijskih društava“ (Horvat 1969, 191).

19 Odnosi se na goste iz Hrvatske. Ipak usporedi s grafikonom broja noćenja hrvatskih i jugoslavenskih turista u Hrvatskoj od 1946–1980 u: Duda 2017, 295.

20 Razvoj turizma u poslijeratnoj socijalističkoj Hrvatskoj bio je otežan stoga što su uništene smještajne jedinice na turističkim lokalitetima. Žagar (2014) koji u članku analizira u kojoj mjeri turizam doprinosi gospodarskom razvoju Istre, ističe kako je stanje u Istri bilo zadovoljavajuće, te kako su hoteli i pansioni u relativno kratkom vremenu uspjeli otvoriti vrata za goste. Druga etapa razvoja turizma u socijalističkoj Hrvatskoj, navodi Žagar (2014, 495), započinje šezdesetih godina i obilježava je s jedne strane gospodarski rast u poslijeratnoj Europi, a s druge strane ukidanje viznog režima zemljama s kojima je Jugoslavija imala diplomatske odnose.

klasu i nedostupni radničkoj klasi, ali sada svaki radnik ima priliku otići na odmor gdje god poželi u njegovoj zemlji..." (Duda 2010, 291).

S ciljem omasovljenja turizma i povećane dostupnosti svim društvenim stratimima, federalna je vlada 1952. godine izdala odluku kojom sindikati, vojska, studenti, policija, umirovljenici i njihove obitelji imaju 40% popusta na vrhuncu sezone i 60% popusta u pred sezoni i post sezoni. Tijekom odmora imali su 30% popusta na putovanje vlakom i 50% popusta na putovanje avionom. U međuvremenu Jugoslavija je otvorila svoje granice i komercijalnom turizmu. Započela je izgradnja hotela i apartmana, a šezdesetih godina domaći turizam definiran je ključnim „elementom socijalističkog standarda“ (Duda 2010, 292–93). Postavši integralnim dijelom socijalističkog životnog standarda do omasovljenja korištenja plaćenih godišnjih odmora dolazi kasnih šezdesetih godina. Turizam tako nije postao isključivo predmetom masovne kulture i konzumerizma, već se smatrao i pravom svakog građanina (Furlough 1998, 265 prema: Duda 2010, 303).

Možda ponajbolji primjer iz turizma koji ukazuje na visok životni standard prosječnog građanina Jugoslavije je taj što su domaći gosti trošili više novaca nego inozemni: „Vođeni logikom kako je odmor luksuz koji se priušti jednom godišnje, neki domaći gosti uobičajali su potrošiti više novca nego stranci. Nikada nisu marili za to jesu li naručili jednu ili tri čaše dnevno, ako bi poželjeli popiti dvije kave jednostavno bi si ih priuštili. Dok bi strani hotelski gosti kupovali vino u trgovinama, domaći gosti (...) su uvijek vino naručivali iz hotelskog bifea, te su bili spremni skratiti vrijeme boravka kako bi mogli u potpunosti uživati u ulozi turista“ (Duda 2010, 307).²¹

Turizam je bio veliki generator razvoja i ulaganja. Pojačani priljev stranih gostiju nalagao je brzu i efikasnu izgradnju i modernizaciju postojeće infrastrukture. Pored toga, turizam je u svom samopogonu doprinio infrastrukturnom razvoju i profiliranju manjih mjesta uz more kao turističkih destinacija (npr. Petrovac na Moru i Biograd na Moru).²² Došlo je do postupne urbanizacije spomenutih mjesta, ali i do prelaska s agrarne privrede na bavljenje turističkim i ugostiteljskim djelatnostima kao primarnim djelatnostima za osiguranje svakidašnje egzistencije: „Stanovništvo u popularnim turističkim destinacijama svjedočilo je porastu životnog standarda izravno povezanog s veličinom njihovih kuća“ (Taylor 2010, 313). U tom zaokretu otkriva se i demokratičnost (i neortodoksnost) tadašnje Jugoslavije koja nije bila nesklona malim poduzetničkim inicijativama poput pružanja usluga privatnog smještaja²³:

21 Ali i stoga što su u Jugoslaviju dolazili pripadnici širih društvenih slojeva iz drugih zemalja.

22 Slično je bilo i u Medulinu gdje su dolasci turista bili otežani zbog neadekvatne cestovne povezanosti. Tek je u drugoj polovici pedesetih uvedena autobusna linija, a prva asfaltirana cesta otvorena je 1961. godine, što je bio jedan od nužnih preduvjeta za razvoj komercijalnog turizma (Žagar 2014, 498–99).

23 Opet se kao primjer može uzeti Medulin gdje se je od 1960.-1980. godišnje prodavalo 60 parcela, a izdavalo 30 građevinskih dozvola. Tako je u posljednjih dvadeset godina porastao broj kućnih brojeva s 400 na 700 (Žagar 2014, 508).

Uputno je ovdje navesti Horvata koji razmatrajući odnos privatnog i kolektivnog vlasništva možda ponajbolje zahvaća ovu dinamiku tržišnog socijalizma: „Ukoliko je radin i sposoban,

„Ovo može sugerirati konkurenciju s nominalno ‘socijalističkim’ turizmom i zaista postojali su elementi tržišnog natjecanja. Nastojeći udovoljiti ideološkim zahtjevima s jedne strane, te domaćim i stranim gostima s druge strane, Komunistička partija poticala je i društveni i privatni turizam“ (Taylor 2010, 314). Mali privatni iznajmljivači (moglo bi se reći i tadašnji poduzetnici) mogli su se razviti samo u specifično jugoslavenskom obliku tržišnog socijalizma.²⁴ Pored obavijesti o pružanju usluga smještaja, poznati natpis *Sobe* ima jedno dublje simboličko značenje: „Potreba za privlačenje stranih turista kao i ispunjenje obećanja ‘praznici za sve’ ohrabrila je političko vodstvo i ekonomiste u namjeri integriranja malih privatnih poduzetnika u socijalistički projekt. Rezultat toga je da su napori građana da zarade dodatni prihod uskoro odobreni kao legitimna djelatnost i doprinos socijalističkim nastojanjima“ (Taylor 2010, 334).

Zaključne napomene

Stvari se bolje vide iz daljine. Zadana intencija ovog rada bila je razmotriti i prikazati jugoslavensku svakidašnjicu i životni standard običnih, prosječnih pojedinaca. U toj namjeri koja u sebi sadrži implicitno nagnuće na usporedbu, u obzir su uzeti oni indikatori koji i danas zaokupljaju tubitak u njegovom svakidašnjem zbrinjavanju života: potrošnja kao mogućnost pribavljanja ne samo egzistencijalno nužnih nego i dobara višeg reda, estetskih dobara, stanovanje i stanogradnja kao ispunjenje jednog od temeljnih ljudskih prava – prava na dom, te svima dostupnu mogućnost odlaska barem jednom na ljetovanje kao naličje medalje rada.

Građani Jugoslavije živjeli su u egzotičnoj mješavini „tržišnog socijalizma“. Za razliku od ostalih socijalističkih zemalja koje su se odredile u suprotnosti sa Zapadom i ustrajno nastojale biti samodostatne ekonomije (dok su implicitno koketirale sa Zapadom posebno zbog napredne tehnologije²⁵), Jugoslavija je okretala pogled prema Zapadu i s njim uspostavljala veze koje su imale pozitivan efekt na podizanje životnog standarda građana. Građani Jugoslavije tako su slobodno odlazili u Trst gdje su mogli kupiti različita „kapitalistička“ dobra koja

---

naš mehaničar će započeti svoju radnu karijeru kao vlasnik jednosobne radionice, a završit će kao direktor velike suvremene fabrike. U svim fazama svog razvoja on će se osjećati – i djelovati – kao socijalistički trudbenik. Ni u jednom momentu njegov proizvođački moral neće doći u sukob sa socijalističkim moralom. Od prvog dana on je stimuliran na razvijanje proizvodnje i dobiva društveno i materijalno priznanje za postignute rezultate“ (Horvat 1969, 179).

- 24 O tome je instruktivan Žagarov zaključak: “Početni zanos iz 1950-ih, kada gosti spontano ‘okupiraju’ obalu, motivira domaće stanovništvo pri pokretanju čitavog niza djelatnosti radi podizanja razine ponude s nulte točke. Posljedica toga, što se može uklopiti u već započete modernizacijske procese, izgradnja je kompletne infrastrukture: asfaltiranje starih te izgradnja novih cesta, elektrifikacija naselja, dogradnja vodovodne mreže, ubrzanija gradnja privatnih kuća i smještaja pansionškoga tipa te kampova, što je za sobom povlačilo smanjenje nezaposlenoga stanovništva i ulaganja u nove investicije” (Žagar 2014, 511).
- 25 Primjer bugarskog duhanskog diva Bulgartabak koji je vodeći status u proizvodnji cigareta održao zahvaljujući američkoj tehnologiji, te čestim posjetima američkim postrojenjima za preradu duhana (Neuburger 2012).

nisu isključivo bila prijeko potrebna, već su bila i statusni simbol novonastajuće srednje klase. Za njih granica nije bila prostor razdvajanja dva nesumjerljiva sustava, već prostor susreta i stapanja. „Potrošački turizam“ uopće, signalizirao je dobru platežnu moć građana Jugoslavije. Primjeri kupovanja Vespi i pomodne talijanske odjeće i obuće govore tome u prilog. Sa tim da još jedno treba naglasiti kako je društvena elita imala olakšan pristup dobrima i bolju platežnu moć. Suprotno očekivanjima kritičara koji su u kapitalističkim proizvodima vidjeli kvarljiv utjecaj na svijest, pokazalo se, barem u slučaju Jugoslavije, kako ona nisu u suprotnosti sa socijalističkim projektom. Dapače, ona su svjedočila vitalnosti sustava i visokom životnom standardu kojeg je socijalizam omogućio. Naravno, kriza osamdesetih godina potpuno mijenja sliku potrošnje, gdje dolazi do oskudijevanja u robama široke potrošnje.

Egzistencijalno pitanje krova nad glavom, uz, dakako, postojanje tzv. „klasnog karaktera“ stanovanja (socijalnu stratifikaciju stanovanja i geografsku diobu gradskog prostora na elitni centar i radničku periferiju), u Jugoslaviji je bilo riješeno kroz izgradnju stambenih četvrti i kasnije kroz izgradnju obiteljskih kuća. Kao što je u tekstu i pokazano privilegija elita bila je dobiti društveni stan, dok su srednji slojevi morali graditi kuće. Potonje, premda promatrane kao „luksuz“ morale su biti cijenom pristupačne. U oba slučaja različitim društvenim slojevima bio je zajamčen i osiguran prostor za stanovanje. Godišnji odmor proveden na moru bila je još jedna od stavki koju je uz stanovanje država jamčila i osiguravala. Stoga što je Jugoslavija bila primamljiva kako domaćim gostima, tako i strancima gospodarska grana turizma (barem na pokazanom primjeru Istre, Biograda na Moru i Petrovca na Moru), relativno se je brzo oporavila. U tom smislu gradila su se odmarališta za domaće goste, a imperativom državne politike bilo je to da svaki građanin mora barem jednom otići na more. Poticaji za ostvarenje tog imperativa kretali su se od predsezonskih, sezonskih i postsezonskih popusta na prijevoz, plaćenog dvotjednog odmora, subvencija za obitelji slabijeg ekonomskog statusa, pa do popusta za različite dobne i društvene skupine. Kasnije, cijena ljetovanja slijedila je zlatni standard: „tjedna plaća za tjedan odmora“. Zanimljiva je i činjenica, a koja opet ide u prilog visokoj platežnoj moći građana Jugoslavije, da su tijekom ljetovanja domaći gosti trošili više novca nego gosti iz inozemstva.

Važno obilježje jugoslavenskog socijalizma, a koje ukazuje na izvjestan stupanj demokratičnosti je odmicanje od kolektivnog ja. Naime, naglasak je bio stavljen na individu u kao potrošača, a ne na individu u kao beznačajni kotačić kolektiviteta. Samim tim što je bio potrošač, pojedinac je imao izvjestan stupanj autonomije koju je ispoljavao koristeći pravo na izbor: izbor hoće li stanovati u zgradi ili obiteljskoj kući, izbor što će kupiti i gdje će to kupiti, itd. Ovo se ogleda i u primjeru malih „privatnih poduzetnika“ u vidu turističkih iznajmljivača. Jugoslavija nije gušila niti, za kapitalizam iznimno važnu, „poduzetničku slobodu“. Inicijative privatnih iznajmljivača rezultirale su daljnjim ulaganjima u infrastrukturu u manje razvijenim mjestima, kao i na stvaranje nove ekonomske niše u kojima je do tada glavna grana privrede bilo stočarstvo. Riječju, gdje god je bilo prostora za razvoj sustav ga nije kočio.

Razmotrivši u tekstu svakidašnji život prosječnog građanina kroz stanovanje, potrošnju i turizam u periodu „zlatnog doba“, zaključno se može složiti sa Spasić (2012, 586–87) kako jugonostalgija (i tu jugonostalgija nekarakteristično odstupa od na početku rada istaknutog Freudovog shvaćanja nostalgije) nije u tolikoj mjeri žaljenje za nekom konkretnom izgubljenom prošlosti ili svakodnevnom životu u Jugoslaviji, već prije žaljenje za nadom (sa tim da nadu ovdje treba razumjeti u Blochovom (1981) shvaćanju nade kao frontalnog poriva subjekta prema budućnosti), za idejom budućnosti i napretkom kroz poboljšanja.

Literatura:

- Archer, Rory. 2015. „Imaš kuću – vrati stan. Housing inequalities, socialist morality and discontent in 1980s Yugoslavia“ [<https://yulabour.files.wordpress.com/2015/10/archer-2015.pdf> pristupljeno: 23.02.2019. 17:21h].
- Bloch, Ernst. 1981. *Princip nada I-III*. Zagreb: Naprijed.
- Čaldarović, Ognjen. „Neki pokazatelji prostorne socijalne diferencijacije i socijalne segregacije stanovništva Zagreba 1971.“ *Revija za sociologiju* 5, br. 4 (1975): 58–66.
- Duda, Igor. 2010. „Adriatic for All: Summer Holidays in Croatia.“ In *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, edited by Luthar, Breda and Pušnik, Maruška, 289–313. Washington DC: New Academia Publishing.
- Freud, Sigmund. 1917. „Mourning and Melancholia.“ In *Freud – Complete Works*, edited by Smith, Ivan, 3041–3054. [https://www.valas.fr/IMG/pdf/Freud_Complete_Works.pdf]
- Freud, Sigmund. 2000. *Predavanja za uvod u psihoanalizu*. Zagreb: Stari grad.
- Furlough, Ellen, „Making Mass Vacations: Tourism and Consumer Culture in France, 1930s to 1970s,“ *Comparative Studies in Society and History*, no. 2 (1998): 265.
- Heidegger, Martin. 1982. *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit.
- Heidegger, Martin. 1985. *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed.
- Horvat, Branko. 1969. *Ogled o jugoslavenskom društvu*. Zagreb: Mladost.
- Kapor, Momo. „Reklamokracija.“ *MM: Media Marketing*, no. 12 (travanj 1982).
- Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda.
- Kosiński, Leszek. 1977. *Demographic developments in Eastern Europe*, New York: Praeger.
- Kuljić, Todor. „Anti-antifašizam.“ *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1–3 (2005). <http://csi-platforma.org/sites/csi-platforma.org/files/tekstovi/kuljic-todor-antiantifasizam.pdf> [pristupljeno 30.11.2018. 12:15h].
- Le Normand, Brigitte. 2017. „The Contested Place of the Detached Home in Yugoslavia’s Socialist Cities.“ In *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post)Socialism and Its Other*, edited by Dijana Jelača et. al., 173–90. United Kingdom: Palgrave Macmillan.

- Lukács, György. 1977. *Povijest i klasna svijest: Studija o marksističkoj dijalektici*, Zagreb: Naprijed.
- Luthar, Breda. 2010. „Shame, Desire and Longing for the West: A Case Study of Consumption.“ In *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, edited by Luthar, Breda and Pušnik, Maruška, 341–77. Washington DC: New Academia Publishing.
- Luhmann, Niklas. 2011. *Društvo društva*. Zagreb: Naklada Breza.
- Marcuse, Herbert. 1968. *Čovjek jedne dimenzije: Rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich. 1985. *Rani radovi*, 7. izd. Zagreb: Naprijed.
- Massino, Jill. 2012. „From Black Caviar to Blackouts: Gender, Consumption and Lifestyle in Ceaușescu’s Romania.“ In *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, edited by Bren, Paulina and Neuburger, Mary, 226–49. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Milanović, Toni. „Križa 1980-ih u Jugoslaviji i međunarodni pogledi.“ *Rostra: časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru* 4, br. 4 (2011): 85–92.
- Ministarstvo turizma. 2017. *Turistički promet u listopadu 2017. godine (službeni podaci)*.
- Molnar Sivč, Milotka. „Hajdegerov pojam ‘tubitak’ i temeljni pojmovi tradicionalne ontologije.“ *Filozofija i društvo* 3 (2008): 273–91.
- Neuburger, Mary. 2012. „The Taste of Smoke: Bulgartabak and Manufacturing of Cigarettes and Satisfaction.“ In *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, edited by Bren, Paulina and Neuburger, Mary, 91–115. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Patterson, Patrick Hyden. 2011. *Bought & Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Pissari, Milovan i Rädle, Rena, eds. 2013. *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44: Priručnik za čitanje grada*. Beograd: Milan Radanović.
- Rolandi, Francesca. 2017. „Yugoslavia Looking Westward: Transnational Consumer Contact with Italy During the 1960s.“ In *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post)Socialism and Its Other*, edited by Dijana Jelača et. al., 191–207. United Kingdom: Palgrave Macmillan.
- Seferagić, Dušica. „Stanovanje kao pokazatelj socijalne segregacije u zagrebačkom prostoru.“ *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, br. 47–48 (1975): 73–81.
- Seferagić, Dušica. „Kvaliteta stanovanja u republikama bivše Jugoslavije.“ *Revija za sociologiju* 23, br. 3–4 (1992): 193–207.
- Sekulić, Duško. „Putevi i stranputice stambene politike.“ *Sociologija* 38, br. 3 (1986): 347–371.
- Spasić, Ivana. „Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji.“ *Sociologija* 54, br. 4 (2012): 577–594.
- Stanić, Sanja. 2010. „Potrošnja u socijalizmu i tranziciji.“ [http://inet1.ffst.hr/download/repository/Potrosnja_u_socijalizmu_i_tranziciji.pdf pristupljeno: 28.02.2019. 13:44h]

- Taylor, Karin. 2010. „SOBE’: Privatizing Tourism on the Worker’s Riviera.“ In *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, edited by Luthar, Breda and Pušnik, Maruška, 313–38. Washington DC: New Academia Publishing.
- Tsenkova, Sasha. 2009. *Housing Policy Reforms in Post Socialist Europe: Lost in Transition*, Heidelberg: Physica-Verlag.
- Vujović, Sreten. „Društvena slojevitost i stanovanje u Beogradu.“ *Sociološki pregled* 20, br. 3–4 (1986): 179–194.
- Wessely, Anna. „Travelling People, Travelling Objects.“ *Cultural Studies* 16, no. 1 (2002): 3–15.
- Zlata, Pero. „Jugoslavenka u Babilonu.“ *Svijet*, no. 3 (veljača 1970).
- Žagar, Ivan. „‘A u mjestu samo jedna gostionica, neugledna i vlažna i – ništa više’: O razvojnom putu turizma i participaciji u gospodarstvu pojedinih mjesta Puljštine od 1960-ih do 1980-ih.“ *ČSP* br. 3 (2014): 495–514.